

דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים
כרך שני • חוברת 14

העיר המוסלמית והאריסטוקראטיה הצבאית הממלוכית

מאת

דוד איילון

ירושלים תשכ"ז

כל הזכויות שמורות לאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים

נדפס בישראל
בדפוס מרכז, ירושלים

העיר המוסלמית והאריסטוקראטיה הצבאית הממלוכית

מאת

דוד איילון

אחת מתכונות-היסוד של האריסטוקראטיה הצבאית המוסלמית היא, כי בכל תולדותיה, מאז החלו כיבושי הערבים ועד עצם היום הזה, היתה זו חברה עירונית מובהקת.¹ מבחינה זו היא שונה מן החברה האירופית הצבאית-הפיאור-דאלית של ימי-הביניים, שצמחה מחוץ לערים ושנקודת-המוקד שלה היתה הטירה או החווה החקלאית, מקום מושבו של הפיאודאל. הפיאודאל חלש על כבירת-קרקע חקלאית ועל אוכלוסייתה, והטיל עליה מסים ועבודות אנגאריה תמורת ההגנה שהעניק לה ולנכסיה. גורם נכבד בהיווצרותה של מערכת-יחסים זו היתה העובדה, שהחברה הפיאודאלית האירופית צמחה בחלקה באזורים שנחרבו בעת פלישות הבארבארים לאימפריה הרומית השוקעת, ובחלקה – באזורים שמעולם לא היו בהם ערים. בעולם המוסלמי, לעומת זה, היה המצב שונה לחלוטין. הארצות שנכבשו בידי הערבים, בין אם בצפון ובין אם במזרח או במערב, היו ברוכני ארצות מפותחות, בעלות תרבות עתיקה, שמוקדיה היו בערים.² אמנם סבלו ארצות אלו במידת-מה מחורבן לפני הכיבוש הערבי, הן בימי מלחמות הכיזאנטים והסאסאנים והן בימי המלחמות שקדמו להן, אך אין להשוות את היקפו של הרס זה להרס שנגרם לרבות מן הפרובינקיות האירופיות של האימפריה הרומית עד שקיעתה. באשר לפעולות הצבאיות שהיו קשורות בכיבוש הערבי עצמו – הרי גרמו אלו נזק מועט יחסית. הכובשים הערביים העדיפו להתיישב בערים, על-פי-רוב בערים נושבות, ודאגו להמשך קיומן. עם זאת גם בנו ערים חדשות, בדרך-כלל בנקודות-מפתח איסטרטגיות. ערים אלו, שתחילה היו ערי חיל-מצב, איבדו בהדרגה את צביונן הצבאי הטהור, מאחר שקלטו בלי הפסק אוכלוסייה אזרחית. ואכן, מבחינת הרכב התושבים ניטשטש לאט-לאט ההבדל בין ובין הערים הוותיקות. הגורמים הצבאיים אשר ירשו את הערבים בעולם המוסלמי

1 בסוף יוני ובראשית יולי 1965 התקיים באוכספורד קולוקוויום על העיר המוסלמית בימי-הביניים. בקולוקוויום זה הרצה כותב טורים אלה על היחסים בין האריסטוקראטיה הצבאית והעיר המוסלמית, ובמיוחד בקאהיר. ההרצאה באקדמיה היא עיבוד ההרצאה הנוכרת, שתתפרסם, בהרחבה רבה, ב-*Proceedings* של הקולוקוויום.

בהודמנות זו אני מודה לפרופ' י' פראוור, שסייע לי בניסוח הדברים על הפיאודאליזם ועל העיר האירופית.

2 רק זמן רב אחרי התחלת כיבושיהם הגיעו הערבים לאזורים מפגרים, שהיו, כמובן, שוליים לאזורים המפותחים שבמרכז.

דוד איילון

התיישבו אף הם בערים. גם כאשר החלו להפיק הכנסות מאחוזות חקלאיות, נוסף על משכורותיהם, לא גרם הדבר, בדרך-כלל, לנהירה מן העיר אל האחוזות. החברה הצבאית הפיאודאלית של העולם המוסלמי נשארה עירונית בעיקרה, היינו, חברה של absentee landlords. באזורים הכפריים של אירופה הביאה, כידוע, הימצאות האצולה שבהם לשאיפות פארטיקולאריסטיות, שבאו לידי ביטוי, בין היתר, בערעור מעמדה המרכזי של המלוכה. עם זאת סייע העדר האצולה ממרכזי המסחר והמלאכה לאוטונומיה העירונית והקומונאלית שהיא אופיינית כל-כך לרינסאנס המסחרי של אירופה במאה הי"ב, אוטונומיה שבאה לביטוייה המלא בערי-המסחר החופשיות. בעולם המוסלמי, לעומת זה, לא היה ניגוד דומה בין האריסטוקרטיה הצבאית ובין השליט העליון, ומן הנמנע היה שתיווצר אוטונומיה עירונית וקומונאלית כמו באירופה, וערי מסחר חופשיות לא-כל-שכן. האוכלוסייה העירונית, על כל שכבותיה, היתה כפופה לאריסטוקרטיה הצבאית, שישבה בערים ועמדה בראש הפיראמידה החברתית. אחד מתפקידיה העיקריים של האוכלוסייה העירונית היה לשרת את האריסטוקרטיה הזאת בצורה זו או אחרת. הדברים אמורים אף בבעלי פריבילגיות מיוחדות כאנשי הדת, שהשפעתם על האריסטוקרטיה הצבאית היתה על-פירוב גדולה, אף-כי לא זהה בכל הארצות ובכל התקופות.

הלוחמים הערביים שהתיישבו בערים – בין בערים הוותיקות ובין בערים שהוקמו על-ידיהם – נהגו לכנות רבעים נפרדים. כל שבט היה גר בנפרד, ולא שפר חלקו של בן שבט שנקלע לרובע של שבט אחר. על אחת כמה וכמה שגרר בנפרד מן האוכלוסייה העירונית הלא-ערבית, במגמה לשמור על כוחם הצבאי, אגב שמירה על מסגרתם השבטית. הודות לצורה זו של ריכוז אמנם עלה בידם להתגייס במהירות לפעולות-קרב, אך בעת ובעונה אחת הביא הדבר להעמקת רגשי-האיבה הישנים שבין השבטים, ואף עורר רגשי-איבה חדשים בקנה-מידה גדול בהרבה מאשר בחצי-האי ערב. מקום שם נדדו השבטים בשטחים רחבי-ידיים ולא באו לידי התנגשויות וחיכוכים כה רבים וחרिפים כמו בערים. רגשי-האיבה ששררו בין השבטים שהשתקעו בערים ושפרכת-הדמים שהתלוותה לכך הקלו על אלמנטים בלתי-ערביים את דחיקת רגליהם של הערבים מעמדת-הבכורה שלהם באריסטוקרטיה הצבאית המוסלמית. אך גם בלעדי האיבה ששררה בין השבטים היו הערבים נדחקים הצדה תוך זמן קצר למדי, שכן גוף של נוודים הפורץ לאזורי התרבות אחת דתו לאבד את כוחו הצבאי הראשוני ולהתנוון במקדם או במאוחר. זהו יסוד תורתו של אבן-ח'לדון, ההיסטוריון והסור-ציולוג המוסלמי הגדול בן המאה הי"ד, ולקח ההיסטוריה אך מאשר את התיזה שלו.

מה שעלה בגורלם של הנוודים הערביים בהכרח גם עלה בגורלם של נוודים אחרים שפרצו אל עולם האיסלאם אגב שמירה על מסגרתם השבטית, כגון התורכים, המונגול-לים ועוד. הדרך היחידה לשמור על כוחם של הנוודים באזורי התרבות, ובייחוד בחברה העירונית, היתה השיטה הממלוכית. בשום ציביליזאציה לא הגיעה שיטה זו לשכלול כה רב ולהישגים כה כבירים וארכה ימים רבים כל-כך כמו בציביליזאציה המוסלמית. עיקרה של שיטה זו³ היה זה: מאיזור הכפירה הובאו ילדים כעבדים, וחונכו ברוח מוסלמית קנאית, אומנו במיטב שיטות-הלחימה ושחררו מעבדות עם

³ על השיטה החברתית-הצבאית של הממלוכים ראה מחקרי: *L'Esclavage du Mamelouk*, Jerusalem 1951; 'Studies on the Structure of the Mamluk Army', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (= *BSOAS*), xv (1953), pp. 203–228, 448–476; xvi (1954), pp. 57–90. כן ראה בעבודות הנוכרות להלן.

העיר המוסלמית והאריסטוקראטיה הצבאית הממלוכית

סיום חינוכם. באופן זה נוצרה מסגרת של חיילים ממוצא נומאדי בעלי אימון צבאי מעולה ותודעה מוסלמית חזקה, נאמנים לאדונם, קונם ומשחררם, ולחבריהם לעבודת ולשחרור. בניהם של חיילים אלה לא הורשו להצטרף לאריסטוקראטיה הצבאית שעמה נמנו אבותיהם, משום שהיו מוסלמים מלידה וגדלו באיזור התרבות. האריסטוקראטיה הממלוכית היתה אפוא אצולה בת דור אחד בלבד, שכל חבריה היו נוודים יוצאי הערבה ודור ראשון באיסלאם. כדי לקיים אריסטוקראטיה זו היה אפוא צורך להביא בקביעות ילדי נוודים מאיזור הכפירה, ומבחינה תיאורטית אפשר היה לשמור עד אין קץ על הרעננות הנומאדית והמוסלמית. אך למעשה לא היו הדברים כך, בגלל הניגוד שבין עקרונות השיטה ובין הטבע האנושי – אולם אין כאן המקום לפרט בנקודה חשובה זו. עם זאת לא עלה בידי שום אריסטוקראטיה צבאית מוסלמית להאריך ימים כמו האריסטוקראטיה הממלוכית, על ענפיה השונים (אלף שנים, לפחות). ולצבור עוצמה כמה.⁴ בלי השיטה הצבאית-החברתית הממלוכית היה גורלו של האיסלאם בלי ספק אחר לחלוטין.⁵

השיטה הממלוכית היתה מבוססת על העדפה גזעית ברורה, שכן הממלוכים לא הובאו מכל אזור של נוודים או מכל אזורי הכפירה, אלא בעיקר מן האיזור המשתרע מאסיה המרכזית עד הבאלקאנים והים האדריאטי.⁶ היינו, מן האיזור המכונה היום בשם הערבה האירופית-אסיאטית או הערבה האיראזית. לכך היו שלושה גורמים עיקריים: (א) הערבה האיראזית היתה מאגר עצום של כוח-אדם נומאדי, גדול לאין-ערוך מחצי-האי ערב. מאגר שאין שני לו בכל העולם; (ב) בני הערבה הזאת חוננו ברוכס בתכונות מעולות של אנשי-צבא; (ג) באזורי התרבות שבהם התבסס האיסלאם העדיפו את הגזעים הצפוניים בהירי-העור על פני הגזעים הדרומיים, שזכע עורם כהה יותר. העדפה זו, שראשיתה ללא ספק בתקופה הטרומ-איסלאמית, לא פסקה כלל בתקופת האיסלאם. שלושה גורמים אלה הביאו לכך, שלא היה אלמנט אנושי כלשהו – בין בעולם המוסלמי ובין באזורי יבוא העבדים שמחוצה לו – שיכול היה להתחרות בממלוכים או לשמש משקל כנגדם.

כבר בשלב מוקדם מאוד של התפתחותה היה לאריסטוקראטיה הצבאית הממלוכית אופי אכסקלוסיבי מובהק. היתה זו חברה סגורה ומסוגרת בפני כל מי שלא מילא אחר כל התנאים שנמנו לעיל, וחבריה בזו לכל אלה שלא נמנו עמה. היבדלות הערבים ברבעים נפרדים בעיר המוסלמית תאמה מאוד את התפיסה של האריסטוקראטיה הממלוכית, אף-על-פי שלא ברור, באיזו מידה היו הרבעים האכסקלוסיביים של הממלוכים העתק או המשך ישיר של הרבעים הנבדלים של השבטים הערביים.⁷ קשה לקבוע בוודאות מתי החלה התהוותה של האריסטוקראטיה הצבאית הממלוכית.

4 בשיטה החברתית-הצבאית הממלוכית יש לכלול גם חלקים נכבדים ביותר של המנען הצבאי והמינהלי של האימפריה העות'מאנית, שכן במשך תקופה ארוכה מאוד היתה עוצמתה הצבאית והמינהלית של אימפריה זו מבוססת על גיוסם של נערים לא-מוסלמיים ממחוזותיה האירופיים. על-אף ההבדלים הגדולים בין החברה הצבאית העות'מאנית לבין החברות הצבאיות הממלוכיות שבחלקים האחרים של העולם המוסלמי, אין ספק, שחברה זו הנה פועל-יוצא ישיר מן השיטה החברתית-הצבאית הממלוכית.

5 לפי כל שיקול הגיוני סביר היה גורלו של האיסלאם גרוע הרבה יותר, שכן קשה להעלות על הדעת, מה היה יכול לבוא במקום השיטה הממלוכית בתנאים ששררו בעולם המוסלמי.

6 אמנם הובאו ממלוכים גם מחוץ לאיזור זה, אך מספרם היה קטן מאוד.

7 כאמור, אין רובע נבדל יכול להיות אמצעי יעיל לשמירת האכסקלוסיביות של אריסטוקראטיה צבאית לאורך ימים (וראה גם להלן).

דוד איילון

אך אין ספק, שאריסטוקראטיה זו היא תולדת תופעה כללית יותר של גיוס זרים — כלומר, לא-ערבים — לצבאות האיטלאם. בגלל התפשטותם המהירה על פני שטחים נרחבים סבלו הערבים כבר בראשית כיבושיהם ממחסור בכוח-אדם צבאי מעולה. ידוע לנו, כי בימי הח'ליפה עומר (634—644), שעלה לשלטון שנתיים בלבד לאחר מות הנביא, קיבלו הערבים בשורותיהם, כבעלי מעמד שווה, חלקים נכבדים מצבאות האימפריה הסאסאנית האיראנית שהביסו.⁸ הידיעה המהימנה הראשונה על יחידות ממלוכיות בשדה-הקרב היא משנות השמונים של המאה הז',⁹ כלומר, כמה עשרות שנים בלבד מאז ייסוד האימפריה של בית-אומייה. אף יש רגליים להנחה, שזמן רב לפני-כן כבר שירתו ממלוכים בצבא האיטלאם.¹⁰ מאמצע המאה הח', מאז עליית העבאסים לשלטון, יש בידינו ידיעות רבות יותר על יחידות ממלוכיות בצבאות האיטלאם, עד שחל המפנה הגדול והמכריע בימי הח'ליפה העבאסי אל-מעצם (833—841), שהקים את הרגימנט הממלוכי המפורסם שלו, שהיווה את חוט-השרדה של צבאו. מאז ועד 1258, שנת חיסול הח'ליפות העבאסית, היו הממלוכים התורכיים הגורם החברתי-הצבאי המכריע בחצר העבאסים, והח'ליפים היו כלי-משחק בידי מפקדיהם.¹¹

מבחינת יחסה של האריסטוקראטיה הצבאית לעיר המוסלמית נודעת חשיבות מיוחדת להקמת הרגימנט הממלוכי של אל-מעצם, משום שפעולה זו היתה כרוכה בהקמתה של עיר חדשה. ולא היתה זו סתם עיר חדשה, אלא הבירה החדשה — במקום בגדאד — של האימפריה העבאסית, הלוא היא סאמ'רא הנודעת שעל גדות החידקל, כמאה קילומטר מצפון לבגדאד. כמו בערים האחרות שהקימו הערבים (כגון בצרה וכופה) יכול היה אל-מעצם לתכנן את העיר כרצונו, ללא התחשבות במכנים קיימים או באוכלוסייה ותיקה. ראוי לזכור, כי תחילה הציב את הרגימנט בבגדאד, אך נאלץ להוציאו משם ולצאת יחד עמו על-מנת להקים בירה חדשה, משום שהאלמנטים הצבאיים והצבאיים-למחצה שהיו בבגדאד גילו התנגדות אלימה לממלוכים התורכיים, בתמיכתה המלאה של האוכלוסייה האזרחית, שאף היא לקחה חלק פעיל בהתנגדות האלימה.¹²

בהעדר אופוזיציה כלשהי ניצל אל-מעצם במידה מאכסימאלית את ההזדמנות שניתנה לו לעצב את דמותה של בירתו החדשה בהתאם לתפיסתו-שלו. ואכן, לרגימנט הממלוכי שהקים העניק מעמד של עליונות חברתית-צבאית, שכמותו לא היה לממלוכים לפני-

8 ראה, למשל: אל-בלאד'רי, 'פתוח אל-בלדאן', ליידן 1866, עמ' 280, שורות 1—21; עמ' 372, שורה 21; עמ' 375, שורה 5.

9 שם, עמ' 366, שורות 6—7; והשווה גם: הנ'ל, 'אנסאב אל-אשראף', ה, ירושלים תרצ"ו, עמ' 263, שורות 14—17. פרופ' ש"ד גויטיין כבר דן בקטעים אלה בכמה ממחקריו.

10 חשוב במיוחד הוא הקטע ב'פתוח אל-בלדאן' (עמ' 458, שורות 5—2) המתייחס לימיו של הח'ליפה עומר הא'. קטע זה, שתוכנו שובש לחלוטין בתרגומו האנגלי של MURGOTTEN ל'פתוח אל-בלדאן', מחייב דיון מיוחד. אין ספק, כי במקרים רבים המואלי הנוכרים במקורות הדנים במאות הז'—הח' אינם אלא ממלוכים.

11 היו, כמובן, עליות וירידות במידת השפעתם של הממלוכים ומפקדיהם בחצר העבאסית, אולם ברור, שהם היו הגורם החשוב ביותר בחצר זו במשך רוב הזמן, מימי אל-מעצם ועד חיסול השושלת בשנת 1258.

12 על הקמת סאמרא ראה: טברי, ג, ליידן 1964 (צילום), עמ' 1179—1181; מסעודי, 'מרוג' אל-ד'הב', פאריס 1861—1877, ז, מעמ' 118, שורה 4, עד עמ' 123, שורה 4; 'פתוח אל-בלדאן', עמ' 297—298; ובייחוד: אל-יעקובי, 'כתאב אל-בלדאן', ליידן 1892, עמ' 255—268, שורה 17. החלקים העיקריים בתיאורו של אל-יעקובי יידונו בהמשך הדברים.

העיר המוסלמית והאריסטוקרטיה הצבאית הממלוכית

כן. דברי המקורות בעניין זה הם חד־משמעיים, אך לפני שנביא אותם מן הראוי לברר כמה מונחים אתניים־גיאוגרפיים. בתקופה שאנו דנים בה הובאו הממלוכים התורכיים מאסיה המרכזית. בצורה כללית ניתן לומר, כי גבולם האתני היה הנהר סיר־דאריה, המשתפך לימת אראל, אף־על־פי ששלוחות בודדות שלו נמצאו אף מעבר לגדתו השמאלית, כלומר, בטראנסאוקסניה, הלוא הוא האיזור שבין נהר סיר־דאריה לנהר אַמ־דאריה, המשתפך אף הוא לימת אראל. ח־ראסאן היא החלק הצפוני־מזרחי של איראן. עתים כוללים בה המקורות הערביים את טראנסאוקסאניה, עתים אינם כוללים אותה. בטראנסאוקסאניה כלולים מחוזות פֶּרְגָּאנָה וְאֶשְׂרוּסְנָה; הראשון נמצא ממזרח לטֶאשְׂקֶנֶט (שנקראה בימי־הביניים שֶאש), והשני – ממזרח לסֶמֶרְקַנְד.

נחזור עתה לדברי המקורות.

ההיסטוריון והאנציקלופדיסט הנודע אל־מסעודי, בן המחצית הראשונה של המאה ה־11, אומר על הקמתה של סאמרא את הדברים האלה:

אל־מעצמם בנה רבעים נבדלים בשביל התורכים וקבע, כי הפרגאנים, האושווסים ואחרים מתושבי עריה של ח־וראסאן יהיו שכניהם, וזאת בהתאם למידת קירבתם אל התורכים בארצות מכורתם.¹³

קטע זה משקף בהירות יתירה את השינוי המהפכני בדירוג החברתי שחל בקרב האריסטוקרטיה הצבאית המוסלמית. התורכים הם העילית החברתית, ולכן הם יושבים במקום החשוב ביותר בכירה. כל מי שארץ מכורתו קרובה יותר אליהם הנו מכובד יותר, ולכן מקום מגוריו בבירת העולם המוסלמי קרוב יותר אל התורכים, ממש כמו בארצות המכורה. במחצית הראשונה של המאה ה־11 ראשו של הסולם הצבאי־החברתי איננו עוד בערב, כבעבר, כ־אם באסיה המרכזית.

את התיאור החשוב והמפורט ביותר על הקמתה של סאמרא נותן הגיאוגראף וההיסטוריון הנודע אל־יעקובי, בן המאה ה־11.¹⁴ בכמה הזדמנויות הוא מציין, כי רובעי הפרגאנים הם ממש ליד רובעי התורכים וכי שני אלמנטים אתניים אלה נפרדים זה מזה ומבודדים משאר התושבים.¹⁵ בקטע המרכזי, המוקדש לתיאור רובעי התורכים, אומר אל־יעקובי את הדברים המאלפים האלה:

הוא (אל־מעצמם) הפריד את רובעי התורכים מרובעי כל יתר האנשים וניתק אותם מהם, כדי שלא יתערבו (لا يخلطون) במוֹלְדוֹן (بالمولدين = אנשים ממוצא מערב). שכניהם היחידים היו הפרגאנים... הוא בנה חומה שהתמשכה (במרחק רב), וקרא לה בשם 'חאיר אל־חיר'. באופן זה נמצאו רובעי כל התורכים ורובעי כל הפרגאנים מרוחקים מאוד מן השווקים ומן הדוחק והצפיפות, והצטיינו ברחובותיהם הרחבים ובשדרותיהם הארוכות. ברבעים וברחובות אלה (של התורכים ושל הפרגאנים) לא היו מלבדם אנשים כלשהם, כגון סוחרים ובני־אדם אחרים אשר עמם יכלו הם (התורכים והפרגאנים) לבוא במגע. לאחר־מכן קנה להם אל־מעצמם שפחות והשיאן להם, ואסר עליהם לשאת את בנות המוֹלְדוֹן או לבוא בקשרי־נישואין כלשהם עם המוֹלְדוֹן. כן קבע, שכאשר יגדלו יוצאי

13 'מרוג' אל־ד'הב', ז, עמ' 121, שורות 3-4.

14 ראה מראה־המקום בהערה 12.

15 'כתאב אל־בלדאן', עמ' 262, שורות 11-13, 18-20.

דוד איילון

חלציהם (של הממלוכים ושל השפחות), יתחתנו (אך ורק) בינם לבין עצמם. הוא נתן לשפחות משכורות קבועות (אֶרְזָאק), ורשם את שמותיהן בדיוואן. איש מהם לא היה רשאי לגרש את אשתו, ואפילו לא להיפרד מעליה. כאשר הקצה אל-מעצמם לתורכי אשנאץ¹⁶ ולאנשיו את משכנותיהם בקצהו של האיזור הבנוי... וקרא למקום בשם אל-כרח', ציווה על אשנאץ שלא יתירו לזרים להיות שכניהם. כן אסר עליו ועל אנשיו להתרועע עם המולדון... ברובעי התורכים בנה מסגדים ומרחצאות, ובכל מקום קבע שוק קטן (سوقة), שהיו בו כמה בעלי חנויות-מכולת, אטלזים וכיו"ב, כלומר, אנשים שלא ייתכן לוותר עליהם ואי-אפשר בלעדיהם (من لا بد لهم منه ولا غنى عنه).¹⁷

מידת הבידוד שהטיל אל-מעצמם על הממלוכים יוצאת מגדר הרגיל בקיצוניותה. לציון מיוחד ראויים עניינים אלה: (א) האיסור על קבוצה גדולה ביותר של גברים מוסלמיים לגרש את נשותיהם, דבר הנוגד את אחת ממצוות-היסוד של האיסלאם, המקודשות על-ידי דבר האלוהים בקוראן. כידוע, אין אף דת-ייחוד אחת המקילה על הגבר לגרש את אשתו כמו דת האיסלאם. זהו המקרה היחיד הידוע לי שבו הוטל איסור כזה. (ב) הקביעה שלא רק העבדים והשפחות יתחתנו בינם לבין עצמם, אלא גם יוצאי חלציהם. (ג) הקביעה שהשפחות, נשי הממלוכים, יקבלו משכורת קבועה, ממש כמו בעליהן. כדי להבין את מלוא משמעותו של מעשה מהפכני זה מן הראוי לזכור, כי הח'ליפה עומר, ששלט בשנים 634–644 – כלומר, מאתיים שנה לפני אל-מעצמם – הוא אשר התקין את הדיוואן של אלה שיקבלו משכורת קבועה בעולם המוסלמי. בראש הרשימה, אשר נכללו בה חברי הנביא מוחמד ומשתתפי המערכות המפורסמות בימי הנביא ואחרי מותו, באו נשי הנביא. הרשימה היתה כמעט על טהרת הערבים, אף-על-פי שבמרוצת הזמן חדרו אליה אלמנטים לא-ערביים. בשנים האחרונות של שלטון האומיים כבר נתגלו סימנים בולטים לירידת כוחם של הערבים, ועם עלייתם של העבאסים לשלטון הוחש תהליך השקיעה במידה רבה. הח'ליפה אל-מאמון (813–833) ואחיו ויורשו אל-מעצמם הוציאו את הערבים מן הדיוואן כשיטתיות וכיסודיות שאין דוגמתה.¹⁸ בימי אל-מעצמם עמדו בראש הדיוואן הממלוכים התורכים, ובדיוואן זה, שנועד בראש וראשונה לנשי הנביא ולנשי הגדולים שבין מקורביו, נכללו עתה נשותיהם השפחות. (ד) ארגון רובעי התורכים בצורה שתבטיח את סיפוקם המלא של צורכיהם החומריים והדתיים של יושביהם, במגמה להפחית עד למינימום את מגעם עם העולם החיצון.

שאלה אחרת היא, אם אמנם הוצא הבידוד אל הפועל באותה מידת הקיצוניות כפי שתכנן אל-מעצמם. דומה, שאפשר לענות על שאלה זו בשלילה. על-פירוב הציפה אוכלוסייה אזרחית את הרבעים הצבאיים המוסלמיים במקדם או במאוחר, דבר שהביא לאבדן אופיים המקורי, ואין סיבה להניח, שגורלם של הרבעים הצבאיים בסאמרא היה שונה.¹⁹ בידוד האריסטוקרטיה הצבאית הממלוכית בקאהיר במאות ה"ג–הט"ז

16 אשנאץ היה אחד מבכירי מפקדיו של אל-מעצמם.

17 'כתאב אל-בלדאן', מעמ' 258, שורה 15, עד עמ' 259, שורה 10.

18 אבן-טיפור, 'כתאב בודאד', לייפציג 1908, עמ' 266–267; טברי, ג, עמ' 1142, שורות 5–13; כנדי, 'כתאב אל-ולאט וכתאב אל-קד'את', ליידין 1912, עמ' 193, שורות 13–16; אל-

מקרוי, 'כתאב אל-נוואע ואל-תח'אצם', קאהיר 1937, עמ' 63, שורות 5–15.

19 כידוע, היתה סאמרא בירת הח'ליפות במשך תקופה קצרה יחסית (836–892). לאחר-מכן

העיר המוסלמית והאריסטוקרטיה הצבאית הממלוכית

לא היה כה חמור כמו בסאמרא. אך לרשותה של אריסטוקרטיה זו עמדה מצודה, שבין חומותיה אפשר היה לשמור על חוקי־הבידוד הקלים יחסית ביתר יעילות משאפשר היה לשמור על החוקים החמורים ששלטו במאה ה־ט' ברבעים הממלוכיים של סאמרא.

אך בין אם הבידוד שתכנן אל־מעצם הוצא אל הפועל בקפדנות או לא, דבר אחד נעלה מכל ספק: הרעיון להעניק מעמד עליון לאריסטוקרטיה הממלוכית ולנתקה משאר שכבות האוכלוסייה העירונית, לרבות האלמנטים הצבאיים שאינם ממלוכיים, היה רעיון קדום מאוד, שמצא את ביטויו הקיצוני ביותר בהקמתו של הרגימנט הממלוכי הגדול הראשון בתולדות האיטלאם.

לאחר שהוקם הרגימנט של אל־מעצם נתבסס מעמדה של האריסטוקרטיה הממלוכית, ובמשך מאות בשנים היתה הגורם המכריע בצבאות המוסלמים ובחברה העירונית המוסלמית. אי־אפשר לסקור כאן מספר רב של אריסטוקרטיה ממלוכיות, הן בגלל קוצר המצע והן בגלל העובדה, שכמה מן האריסטוקרטיה הממלוכיות החשובות עדיין לא נחקרו כראוי. נסתפק בדיון באריסטוקרטיה הצבאית של קאהיר בימי מדינת הממלוכים (1250–1517), שכללה בתחומיה את מצרים ואת סוריה. כן נשווה כאן אריסטוקרטיה זו לאריסטוקרטיה של העיר סאמרא. בגלל קוצר המצע תידון האריסטוקרטיה הצבאית בערי סוריה בימי המדינה הממלוכית במלים ספורות בלבד.

מעטות האריסטוקרטיה הצבאיות בהיסטוריה המוסלמית שהיו כה קשורות לבירה, תוך התעלמות משאר ערי המדינה, כמו הממלוכים של קאהיר בשנים 1250–1517. המבנה הפיסי המיוחד של ארץ הנילוס, שבה שוררים תנאים כמעט אידיאליים לשלטון ריכוזי, איפשר לרובם המכריע של הממלוכים שחננו במצרים לחיות בכירה. אי־נכונותם לשרת בסוריה או בערי־החוף של הממלכה,²⁰ העדר ערים חשובות בפנים מצרים ונטייתם הגוברת והולכת של בעלי האחוזות הפיאודאליות להיות absentee landlords – כל אלה הביאו לריכוז הולך וגובר של החברה הצבאית בקאהיר, בירת הממלכה. הממלוכים הסולטאניים, שהיוו את חוט־השדרה של הצבא ושל האריסטוקרטיה הצבאית כאחת, היו למעשה מרוכזים כולם בקאהיר.²¹ תולדות האריסטוקרטיה הצבאית הממלוכית בכל המדינה היו אפוא בראש וראשונה תולדותיה של אריסטוקרטיה זו בתחומיה הצרים של העיר קאהיר.

באיזו מידה היו הממלוכים צמודים ורתוקים לקאהיר אפשר ללמוד מהתנהגותם בשעת המגיפות שהיו פוקדות את מצרים לעתים קרובות למדי.²² הממלוכים, בהיותם

חזרו הח'ליפים העבאסיים לבגדאד. ייתכן אפוא, שלא נסתיים כליל תהליך היטמעותה של האריסטוקרטיה הצבאית הממלוכית ביתר חלקי האוכלוסייה והצבא.

20 עיין הרצאתי: 'הממלוכים והעוצמה הימית', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, א, חוברת 8.

21 רק יחידות קטנות מקרב הממלוכים הסולטאניים חנו מחוץ לקאהיר, ואף חניה זו נמשכה על־פירוב פרק־זמן קצר בלבד. – הממלוכים הסולטאניים (להבדיל מן הממלוכים של האמירים, כלומר, של מפקדי הצבא) היו ממלוכים שנקנו ושחררו על־ידי הסולטאנים עצמם. כוחם הפוליטי ורמת אימונם של הראשונים עלו לאין־ערוך על אלה של האחרונים. ראה: BSOAS, xv (1953), pp. 203–228.

22 ראה מאמרי: 'The Plague and its Effects upon the Mamluk Army', *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1946, pp. 67–73. כן ראה: G. WIET, 'La Grande peste noire en Syrie et en Egypte', *Etudes d'orientalisme dédiées à la mémoire de Lévi Provençal*, Paris 1962, pp. 367–384.

זרים, נפגעו מן המגיפות בצורה קשה בהרבה משנפגעה האוכלוסייה המקומית, והממלוכים של הסולטאן השליט סבלו יותר מן הממלוכים של הסולטאנים הקודמים, משום שזמן שהותם במצרים היה קצר יותר. אף-על-פי שקרסקינים שלמים היו מתרוקנים לחלוטין מיושביהם בשעת המגיפות, לא נטש איש מן הממלוכים את קאהיר ולו גם פעם אחת. אף בזמן המגיפה השחורה של שנת 1348/9 לא נטשו הממלוכים את הבירה, שכן נטישת העיר פירושה היה ויתור על השלטון לטובת הסיעה הממלוכית היריבה ואבדן האחוזות הפיאודאליות ורכושם האחר, שעברו מיד ליד בשעת המגיפה בעקבות מות בעליהם. ואם כזו היתה התנהגותם בשעת מגיפה, שסיכנה את עצם קיומם, בניסבות חמורות פחות על אחת כמה וכמה.

בכל תקופת שלטונם הארוכה לא קמו עוררים על עליונותם החברתית-הצבאית של הממלוכים. טענה מקובלת למדי בפי איסלאמיסטים היא, שהממלוכים, שעלו לשלטון לאחר שהדיחו את השושלת המפוארת של האיובים מיסודו של צלאח א-דין, הרגישו אי-בטחון בראשית שלטונם, בחינת 'עבד כי ימלוך', אך טענה זו אין לה על מה שתסמוך.²³ עוד בראשית המאה ה-ט' נגמלו הממלוכים לחלוטין מרגשי-נחיתות, כפי שמוכיח המקרה של סאמרא, ורבות הראיות שגם לאחר-מכן לא סבלו מרגשי-נחיתות.²⁴ הממלוכים, שהקימו את המעצמה החזקה ביותר בעולם המוסלמי בימי-הביניים המאוחרים, האדירו את יוקרתם כבר בראשית שלטונם על-ידי נצחונותיהם המכריעים על הצלבנים ועל המונגולים.²⁵ עד כמה היתה האריסטוקראטיה הממלוכית סגורה ומסוגרת בפני מי שלא מילא אחר שני תנאי-היסוד (עבדות ומוצא מאזור גיאוגרפי מסוים) אפשר ללמוד מן המקרה הזה: במשך שישים-שבעים השנים הראשונות לשלטון הממלוכים ביקשו שבטים של פרשים מונגולים, תורכיים ובני גזעים דומים מחסה במדינת הממלוכים. פרשים אלה, הידועים בשם 'נאפדיה', הובאו תחילה לקאהיר. בגלל ההערצה הבלתי-רגילה שרחשו הממלוכים למונגולים ובגלל הקירבה הגזעית שחשו הממלוכים לבני הערבה האירופית-אסיאתית,²⁶ ניסו הממלוכים תחילה לכלול את הוואפדיה באריסטוקראטיה הממלוכית ולפורם בשורותיהם. אך

²³ עניין זה נדון במאמרי: 'Studies on the Transfer of the 'Abbasid Caliphate from Bagdad to Cairo, I: Did the Mamluks Recognize the Ḥafṣid Caliphate?', *Arabica*, vii (1960), pp. 41-59

²⁴ ראה, למשל: ג'אחט, 'מנאקב אל-אתראך', ליידין 1903 (בייחוד מעמ' 38, שורה 21, עד עמ' 39, שורה 8); אצטח'רי, 'אל-מסאלך ואל-ממאלך', ליידין 1870, מעמ' 281, שורה 19, עד עמ' 282, שורה 2; עמ' 288, שורות 13-15; עמ' 291, שורות 16-17; עמ' 292, שורה 6; עמ' 293, שורה 1; עמ' 318, שורות 14-17; אבן-חוקל, 'צורת אל-ארץ', ליידין 1938-1939, עמ' 330, שורות 4-14; עמ' 465, שורות 6-8; עמ' 468, שורות 9-10; יאקות, 'מעג'ם אל-בלדאן', ד, לייפציג 1869, עמ' 401, שורות 12-13; עמ' 403, שורה 3; גט'אם אל-מלך, 'סיאסת נאמה' (בתרגומו האנגלי של H. Darke), לונדון 1960, עמ' 105-121; אבן-חסול, 'כתאב תפצ'יל אל-אתראך עלא סאיר אל-אג'נאד', *Belleten*, iv (1940), עמ' 25-51; אבן-בטלאן, 'רסאלה פי שרא אל-רקיק ותקליב אל-עביד' ('אל-מח'טוטאת אל-נאדרה'), קאהיר 1954, עמ' 352-387.

²⁵ נצחונותיהם של הממלוכים על המונגולים היו חשובים בהרבה מנצחונותיהם על הצלבנים. ראה המאמר הנזכר בהערה 23, ובייחוד עמ' 58-59 ומראי-המקומות שם.
²⁶ ראה מאמרי: 'The Wāfidiyya in the Mamlūk Kingdom', *Islamic Culture*, xxv (1951); pp. 89-104 'The European-Asiatic Steppe — A Major Reservoir of Power for the Islamic World', *Proceedings of the 25th International Congress of Orientalists, Moscow 1960, Moscow 1963*, ii, pp. 47-52

העיר המוסלמית והאריסטוקרטיה הצבאית הממלוכית

משנתרבה מספר הוואפדיה, לא זו בלבד שאסרו את כניסתם לאריסטוקרטיה הצבאית, אלא אף אילצו את רובם להשתקע באזורים מסוימים של סוריה. רק אחוז קטן מהם, בעיקר ראשיהם ומנהיגיהם, הורשו להתגורר בקאהיר.²⁷ ואם התייחסו כך הממלוכים לבני הערבה האירופית-אסיאתית אך ורק משום שהגיעו למצרים כבני-חורין – על אחת כמה וכמה התייחסו בשלילה לאלמנטים צבאיים בני-חורין שלא באו מן הערבה האיראזית, ולאוכלוסייה האזרחית של קאהיר לא-כל-שכן.

אופייה האכסקלוסיבי של האריסטוקרטיה הצבאית הממלוכית בא לידי ביטוי בצורות רבות, שהחשובות שבהן היו אלו:

א. שמותיהם הפרטיים של הממלוכים היו תורכיים; גם ממלוכים בני גזעים לא-תורכיים קיבלו שמות תורכיים. היה זה סימן-ההיכר הבולט ביותר להשתייכות לאריסטוקרטיה הצבאית. מי שלא השתייך לאריסטוקרטיה זו אסור היה לו להיקרא בשם פרטי תורכי. איסור זה היה חמור במיוחד לגבי האוכלוסייה העירונית במדינה כולה, אך בעיקר לגבי אוכלוסי הבירה. רק מספר לא רב של שייחים חזקים מאוד מקרב הבדואים סיגלו לעצמם, על-פי-רוב על אפם ועל חמתם של הממלוכים, שמות פרטיים תורכיים, על-מנת להגדיל את יוקרתם.²⁸ יתירה מזו, אפילו בניהם של הממלוכים, שנקראו 'אולאד אל-נאס', כונו כמעט כולם בשמות ערביים-מוסלמיים, ולא בשמות תורכיים. דבר זה הקל את הוצאתם מן האריסטוקרטיה הממלוכית בת הדור האחד ואת קליטתם באוכלוסייה העירונית המקומית. בני הממלוכים, שהתגוררו ברובם המכריע בקאהיר, השתייכו ל'אל-חלקה' – שכבה צבאית של בני-חורין אשר היתה מעין חוליית-ביניים בין האריסטוקרטיה הממלוכית ובין האוכלוסייה האזרחית של הבירה. בניהם של 'אולאד אל-נאס' כבר נטמעו לחלוטין באוכלוסי קאהיר. שאמנם נודעה חשיבות מכרעת לשמות התורכיים אפשר ללמוד מן המקרה הזה: הסולטאן ג'קמק (1438–1453), שהיה חסיד ואדוק, ביקש לשנות את שמו למוחמד, אך חזר בו והחליט להיקרא בשני השמות, ג'קמק ומוחמד, מתוך חשש. שמא יחשבו שליטי הארצות השכנות שאיננו ממלוך וילטשו עין לכיסא מלכותו.²⁹ נגד הממלוכים אף הושמעה הטענה, שהם שונאים את השם מוחמד ואת שמות חברי הנביא.³⁰ העות'מאנים, שכבשו את מצרים בשנת 1517, לא חיסלו, כידוע, את האריסטוקרטיה הממלוכית, אך אסרו על הממלוכים להיקרא בשמות תורכיים, שכן בעצמם נקראו בשמות ערביים-מוסלמיים. עובדה זו הקטינה במידה רבה את הפער בין הממלוכים לבין אוכלוסי קאהיר, והקלה מאוד על בני הממלוכים להצטרף אל המעמד העליון אשר השתייכו אליו אבותיהם.

27 בולטת כאן המגמה לנתק את הוואפדיה ממנהיגיהם, על-מנת להקטין את הסכנה שהיתה צפויה מהם לחברה הממלוכית.

28 בסוריה היתה תופעה זו שכיחה הרבה יותר מאשר במצרים. בתקופה העות'מאנית הוסיפו כמה שייחים בדואים בסוריה להיקרא בשמות התורכיים-הממלוכיים שסיגלו לעצמם בתקופה הממלוכית. במכה, שבה חנה בקביעות חיל-מצב קטן של ממלוכים, נקראו בניהם של תושבי המקום תכופות בשמות תורכיים-ממלוכיים. אך מכה היתה בשולי האימפריה הממלוכית, ומשום כך לא החמירו הממלוכים כמו בחלקיה המרכזיים של ממלכתם.

29 סח'אוי, 'אל-ד'וא אל-לאמע', ג, קאהיר 1935, מעמ' 71, שורה 27, עד עמ' 72, שורה 1.

30 אבן-תג'יברדי, 'חואדתי אל-דהור', ברקלי-לוס-אנג'לס 1942, עמ' 616, שורות 1-8. ראה גם מאמרי: 'Studies in al-Jabarti, I: Notes on the Transformation of Mamluk Society in Egypt under the Ottomans', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* (= *JESHO*), III (1960), pp. 152-153

דוד איילון

ב. הממלוכים דיברו דיאלקט תורכי, ולא רצו שהאוכלוסייה המקומית תדע שפה זו. הפקידים המקומיים המעטים שלמדו תורכית ושימשו מתורגמנים זכו למעמד מיוחד, כי בדרך-כלל בזו הממלוכים לשפה הערבית. רבים מהם לא ידעו, ואלה שלמדו – על-פי-רוב ידעו ידעה שטחית בלבד.³¹ קשייה של השפה הערבית אף הם הוסיפו את שלהם, מה-גם שכוחם של הממלוכים לא היה בלימוד לשונות.³² העדר שפה משותפת לאריסטוקרטיה הצבאית ולאוכלוסייה העירונית עוד הגביר אפוא את האכס-קלוסיביות של האריסטוקרטיה הצבאית.

ג. בדרך-כלל נשאו להם הממלוכים שפחות מארצות מכורתם, או בנות של ממלוכים אחרים. בימי הגירתם של הוואפדיה למדינת הממלוכים נשאו רבים מן הממלוכים מבנות הוואפדיה, אף-על-פי שלא היו מוכנים לצרף את אנשי הוואפדיה עצמם לאריסטוקרטיה שלהם. לעתים רחוקות נשאו הממלוכים מבנותיהם של אנשי-הדת החשובים, של הסוחרים הגדולים או של הפקידים האזרחיים הגבוהים. בעורקיהם של מרבית בניהם זרם אפוא דם ממלוכי טהור. עם זאת נפלטו בנים אלה מן המעמד העליון, שכן לא נולדו בארצות-המכורה הממלוכיות ולא היו עבדים. מאז המאה ה' ועד ראשית המאה ה'י"ט זרם לקאהיר זרם כמעט בלתי-פוסק של ממלוכים ושפחות, לעתים אף בממדים עצומים, ואחוז הדם הממלוכי בעורקיה של אוכלוסיית הבירה הוא ללא ספק גדול מאוד.

ד. רק ממלוכים היו רשאים לרכוש עבדים ממלוכיים. השכבות האחרות, פרט ליוצאים מן הכלל מעטים,³³ היו רשאיות לרכוש עבדים שחורים בלבד. ה. לבושם של אנשי האריסטוקרטיה הממלוכית היה שונה מאוד מلبושם של יתר תושבי העיר.³⁴

ו. רק לממלוכים וליוצאים מן הכלל מעטים³⁵ מותר היה לרכוב על סוסים. ז. אף-על-פי שחונכו בהצלחה לקנאות דתית, נשפטו הממלוכים לעתים בינם לבין עצמם, לפי חוקי היאסה המונגולית,³⁶ ולא לפי חוקי השריעה המוסלמית. מערכת-הגבלות זו יצרה פער עצום בין האריסטוקרטיה הממלוכית, מזה, ובין חלקיה האחרים של החברה הצבאית והאוכלוסייה האזרחית, מזה, אף-על-פי שההגבלות לא נשמרו תמיד במלוא החומרה והקפדנות. מכל-מקום, הן קלות בהרבה מן ההגבלות שהטיל הח'ליפה העבאסי אל-מעצם במחצית הראשונה של המאה ה'. למשל: במדינה הממלוכית מעולם לא נאסר על הממלוכים לגרש את נשותיהם, ולא נגזר על יוצאי חלציהם להתחתן אך ורק בינם לבין עצמם. גם לנשי הממלוכים, בין אם היו שפחות או לא, לא היה מעמד כה רם כמו לשפחותיו של אל-מעצם, שכן מעולם לא נכללו בדיוואן כמקבלות משכורת, ולא היה להן אפוא מעמד שווה לזה של הגברים החיילים.³⁷ אף-על-פי-כן עלה בידי האריסטוקרטיה הממלוכית של

31 היו, כמובן, גם יוצאים מן הכלל מעטים.

32 ממלוך שרצה לדעת ערבית על בורייה נאלץ היה להפסיק לדבר תורכית במשך עשרים שנה; ראה: עסקלאני, 'אל-דרר אל-כאמנה', א, חיידראבאד (דיקן) 1929, מעמ' 470, שורה 20, עד עמ' 471, שורה 1.

33 בעיקר פקידי-ממשלה גבוהים, ואף על אלה הוטלו מדי פעם בפעם איסורים.

34 עיין: L. A. MAYER, *Mamluk Costume*, Geneva 1952.

35 ראה לעיל, הערה 33.

36 ראה: A. N. POLIAK, 'Le Caractère colonial de l'état mamelouk' *Revue des Etudes Islamiques* (= *REI*), ix (1935), pp. 235–236; idem, *BSOAS*, xvi (1954), pp. 68–69

37 לכך יש להוסיף, שרק חטיבת הממלוכים הסולטאניים היתה מלכתחילה חטיבה ממלוכית

העיר המוסלמית והאריסטוקראטיה הצבאית הממלוכית

קאהיר לשמור על ייחודה ביתר הצלחה משעשתה זאת האריסטוקראטיה הממלוכית של אל-מעצם ושל הח'ליפים שבאו אחריו, הן בסאמרא והן בבגדאד, לאחר שנהרסה סאמרא, והח'ליפה, עם הממלוכים שלו, חזר לבירתם הישנה של העבאסים. אחד הגורמים לכך היה, כי בקאהיר עמדה מצודה אדירה, אשר יכלה להכיל את כל האריסטוקראטיה הממלוכית ולשמם חיץ יעיל בהרבה מן הרובע הצבאי. מצודה זו, הידועה בשם קלעת אל-ג'יבל (מצודת ההר), נבנתה בשלהי המאה הי"ב על-ידי צלאח א-דין, מייסד שושלת האיובים, ועשרים-שלושים שנה בלבד לפני שעלו הממלוכים לשלטון הועברו אליה חצר הסולטאן והאריסטוקראטיה הצבאית. בימים ההם כבר החלה מדינת האיובים לשקוע, והאריסטוקראטיה הצבאית שלה כללה פרשים כורדיים בני-חורין, בני גזעם של האיובים, וכן בני-חורין אחרים וממלוכים. לגבי חומר אנושי-חברתי זה לא היתה למצודה אותה המשמעות כמו לגבי יחידות ממלוכיות טהורות, שהאכסקלוסיביות היתה קבועה בעצם אופיין ומבנן. ואכן, בעשור האחרון לשלטון האיובים, משהחליט הסולטאן לדחוק את רגלי הפרשים הכורדיים ולבסס את עוצמתו הצבאית בעיקר על ממלוכים, שיכן את הרגימנט הממלוכי שהקים בתוך מצודה, שבנה במיוחד לשם כך על אחד האיים הגדולים של הנילוס, מול חופה של קאהיר.³⁸ רגימנט זה, הידוע בשם אל-בחריה, משום ששכן בתוך הנילוס (בחר אל-ניל), הוא-הוא שסילק את האיובים והקים את המדינה הממלוכית. לכאורה היה בידוד הרגימנט אידיאלי, בהיותו מוקף רצועת-מים. אך ממצודה זו, הנמצאת במישור, אי-אפשר היה לחלוש על קאהיר כראוי. ועוד זאת: הרגימנט עצמו היה פגיע להתקפה בעברו על פני הגשרים המחברים את האי עם החוף, וגם הגשרים עצמם היו חשופים לפעולות-חבלה. ואכן, זמן מועט לאחר שעלו הממלוכים לשלטון הועברה האריסטוקראטיה הצבאית הממלוכית ממצודת הנהר אל מצודת ההר, שחלשה על כל העיר, בהיותה בנויה על גבעה המתנשאת 250 רגל מעל פני הסביבה. במשך למעלה מחמש מאות שנה, עד שחיסל אותה מוחמד עלי בראשית המאה הי"ט, היתה האריסטוקראטיה הממלוכית קשורה קשר בליינתק עם מצודת ההר. אין כל ספק, כי בלעדי המצודה היו תולדות האריסטוקראטיה הממלוכית שונות לגמרי. עם זאת ראוי להדגיש, שלא נוצלו במלואן האפשרויות הטמונות במצודת קאהיר לשמירת האכסקלוסיביות של האריסטוקראטיה הממלוכית, וזאת מכמה סיבות: רובם הגדול של צבאות האמירים (כלומר, המפקדים), שהיו מורכבים בחלקם מממלוכים ובחלקם מבני-חורין, התגוררו בעיר, ולא במצודה. אמנם איפשר דבר זה את השמירה על האכסקלוסיביות של הממלוכים הסולטאניים במשך זמן-מה, אך לא לאורך ימים, שכן במרוצת השנים הלך וגבר הפירוד בקרב הממלוכים הסולטאניים, וכל סולטאן חדש היה מעלה את הממלוכים שלו אל המצודה ומוריד ממנה רבים מן הממלוכים של הסולטאנים הקודמים, ובייחוד של הסולטאן שירש או סילק מן השלטון. אולם על-אף הפעלתה הלקויה של המצודה, עלה בידי האריסטוקראטיה הממלוכית לשמור על ייחודה בהצלחה רבה יותר מכל אריסטוקראטיה ממלוכית אחרת בתולדות המוסלמים, וזאת במידה רבה הודות למצודה, נוסף, כמובן, על התנאים הפיסיים של מצרים וגורמים אחרים.

טהורה או כמעט טהורה. חילות האמירים היו תערובת של ממלוכים ושאנים ממלוכים, ואילו יחידת החלקה, שהיתה ברובה יחידה של בני-חורין, כללה בראשית התקופה הממלוכית אלמנטים נכבדים של ממלוכים, בייחוד בקרב המפקדים.

³⁸ על מצודה זו ראה מאמרי: 'Le Régiment Bahriya dans l'armée mamelouke', *REI*, xix (1951), p. 134, n. 8

דוד איילון

אוכלוסיית קאהיר לא היתה מעולם מטרד של ממש לממלוכים, לא-כל-שכן גורם מאיים כמו אוכלוסי בגדאד בשלבים מסוימים של תולדות העיר. עם זאת התעוררה פה ושם תסיסה נגד הדיכוי הגובר והולך, אך רק לעתים רחוקות ביותר היתה התסיסה מלווה במעשי-אלימות קלים, שדוכאו כמעט בטרם התחילו. במרוצת הזמן הלך ונחלש כוחם הצבאי של הממלוכים, אך הדיכוי המוגבר של אוכלוסי קאהיר בעקבות התרופפות המשמעת בשורות הצבא ובעקבות השקיעה הכלכלית, שביטוייה היו סחיטות כספים והחרמת רכוש במידה הולכת וגדלה, לא הביא להחרפת תגובתם של אנשי הבירה. בעוד שמחוץ לקאהיר שילחו הבדואים הנוודים והנוודים-למחצה רסן מפניהם ואי-אפשר היה לדכא את מרידותיהם, הרי בבירה הוסיפו הממלוכים לשלוט ביד-ברזל עד הרגע האחרון. לא היה כל קשר וכל תיאום בין אוכלוסי העיר ובין האוכלוסייה המתמרדת שמחוצה לה. עם זאת ראוי לציין, שאין להסיק מן האמור, שלא היתה בבירה דעת-קהל בעלת השפעה, ולעתים אמנם קרה, שהאריסטוקראטיה הממלוכית נאלצה להתחשב בדעת-קהל זו ולהיענות לה.

כאשר להכללתם של תושבי קאהיר במסגרת צבאית כלשהי – הרי ככל שנמשך שלטונם של הממלוכים, כן הלך והתחזק האלמנט הממלוכי בקאהיר על חשבון היחידות הצבאיות של בני-החורין. דבר זה בא כתוצאה ממדיניותם המתוכננת של הממלוכים ובגלל העובדה, שמאז שלהי המאה ה"ד פקדה את המדינה ירידה כלכלית, שסימניה כבר נראו זמן רב לפני-כן, אלא שאין כאן המקום לדון בסיבותיה. בקרב החברה הצבאית היו יחידות בני-החורין קרבנותיה הראשונים של ירידה זו, ובראשן החלקה האמורה. בגלל המצב הפינאנסי המחמיר הורשו אחדים מתושבי קאהיר לקנות לעצמם, בכסף מלא, מעמד של אנשי-צבא במסגרת יחידת החלקה, ואף ללבוש בגדי-צבא. ייתכן, שבעיני יתר תושבי קאהיר זכו אלה ליוקרה מסוימת, אך על-ידי כך לא פחת הפער בין האוכלוסייה לבין האריסטוקראטיה הממלוכית. היו אלה חיילים להלכה בלבד, שכן כמעט לא מילאו תפקידים של ממש. ההיסטוריונים בני התקופה התייחסו אל חיילים אלה בזלזול גמור, וראו בהצטרפותם לשורות הצבא סימן מובהק לשקיעת עוצמתה הצבאית של האריסטוקראטיה הממלוכית ולהתנוונותה החברתית. והמדובר לא רק בהיסטוריונים מבני הממלוכים, אלא גם בהיסטוריונים בני המקום מדוריי-דורות. היתה זו גם עמדתו של ההיסטוריון הדגול אל-מאקריזי,³⁹ הרואה גם בירידת הממלוכים מן המצודה ונישואיהם עם בנותיהם של אזרחי המקום סימן להתנוונות.⁴⁰ אכן, בחקירת תקופה כלשהי על ההיסטוריון לסגל לעצמו את מושגיהם של בני אותה התקופה, ולא לייחס להם מושגים של ימינו.

כאמור, היתה האריסטוקראטיה הממלוכית אצולה בת דור אחד של כופרים שהתאסלמו, עובדה שהיו לה השפעות מרחיקות-לכת על אופייה החברתי והדתי-התרבותי של קאהיר, ואף על צביונה הפיסי. הממלוכים, שבימי שלטונם הגיעה קאהיר לפסגת גדולתה ועושרה,⁴¹ בנו בה בנייני דת וציבור בקנה-מידה שלא היה כמותו בעבר. המונומנטים שלהם בקאהיר, ובייחוד אלה שיש להם אופי דתי, מטביעים עד היום את חותמם על דמות העיר. על כך יש להוסיף, שרבים מבני הממלוכים נעשו לאנשי דת וספר, וחלק נכבד מתולדות הממלוכים נכתב בידי יוצאי חלציהם. רגילים להסביר

39 ח'טט, ב, קאהיר 1853, עמ' 219.

40 ח'טט, ב, עמ' 214, שורות 12–14.

41 לאחר הפריחה והשגשוג באה ירידה תלולה, בגלל גורמים כלכליים שאין כאן המקום לפרטם.

העיר המוסלמית והאריסטוקראטיה הצבאית הממלוכית

תופעה כפולה זו ברצונם של מוסלמים חדשים אלה להבליט את נאמנותם לאיסלאם ואת רצונם להעניק לבניהם את אותו החינוך המוסלמי הטוב שהם, שנולדו כופרים ונועדו לקאריירה צבאית, לא יכלו לזכות בו. אין ספק, שיש גרעין של אמת בהסבר זה, אך אין הוא ממצה את כל גורמיה של תופעה זו. הסבר הגיוני ביותר לתופעה זו נותן ההיסטוריון והסוציולוג הנודע אבן-ח'לדון, שבא למדינת הממלוכים מצפון-אפריקה ובילה בה את עשרים שנות-חייו האחרונות. אבן-ח'לדון, הרואה בממלוכים את מציילי האיסלאם,⁴² במדינה הממלוכית – את המדינה המוסלמית החשובה ביותר בימיו, ובקאהיר – את פאר הערים המוסלמיות (לדבריו קאהיר היא היחידה בעולם בה עולה המציאות על הדמיון),⁴³ אומר, כי מאחר שהממלוכים חרדים לגורל יוצאי חלציהם משום שאינם יכולים לצרפם למעמד העליון, הם מבקשים להבטיח את עתידם בדרך זו: הם בונים הרבה מסגדים, מדרסות, זאוויות וכיו"ב ומקצים להם ווקפים בעלי הכנסות נכבדות. את בניהם הם ממנים לאדמיניסטרטורים או מפקחים בוקפים, או מבטיחים להם חלק בהכנסות הווקף בצורות אחרות. אישים עשירים ובעלי השפעה מקרב האוכלוסייה האזרחית הולכים בדרכם של הממלוכים ומחקים אותה. בעקבות זה נתרבו מאוד הווקפים, והתעצמו ההכנסות והרווחים מהם. נתרבה מאוד מספר התלמידים, המורים, חכמי-הדת והצופים, כי היו מענקים בשפע ממקורות הווקף. אנשים נסעו מעיראק ומארצות המגרב למצרים בשחרם דעת. היתה דרישה גדולה למדעי הדת, והם טופחו שם מאוד.⁴⁴

ברם, תהליך זה של התרחבות הווקפים לא יכול היה להימשך עד אין קץ, שכן בסופו של דבר פגעה התרחבות זו במקורות הכנסתה של האריסטוקראטיה הצבאית. כל עוד היתה המדינה פורחת ומשגשגת, כל עוד היה תהליך ההתרחבות של נכסי הווקף בשלבי הראשונים – לא היתה התנגשות קשה בין האינטרסים השונים. אך שקיעתה הכלכלית של מצרים, שעוד הוחשה על-ידי המבנה המיוחד של החברה הממלוכית, במוקדם או במאוחר היתה צריכה להביא לידי התנגשות. לפיכך החלו הממלוכים לנהל מדיניות נמרצת של ביטול ווקפים (حل الاوقاف) ומסירת ההכנסות של נכסי הווקף שבוטלו לאריסטוקראטיה הצבאית, על-אף התנגדותם הקשה של אנשי-הדת ומנהיגיהם.⁴⁵ מעמד אנשי-הדת נפגע אפוא מן השקיעה הכלכלית הרבה יותר משכבות האוכלוסייה האחרות. כתוצאה מהידלדלותו של מעמד זה והצטמקותו חלה גם ירידה גדולה בלימודי הדת.⁴⁶

המבנה המיוחד של החברה הממלוכית יצר אפוא מצב פאראדוקסאלי: בעוד שלמלון כפרט היו כל הסיבות להגן על האינטרסים של יוצאי חלציו, הרי האינטרסים של האריסטוקראטיה הממלוכית כגוף היו מנוגדים לכך. במיוחד היה הניגוד חריף בין

42 ראה: אבן-ח'לדון, 'כתאב אל-עבר', ה, קאהיר 1867, עמ' 371, שורות 4–27; כן ראה מאמרי: 'דעתו של אבן-ח'לדון על הממלוכים', ארץ-ישראל, ז (=ספר ל. א. מאיר), ירושלים תשכ"ד, עמ' 142–143.

43 ראה: אבן-ח'לדון, 'מקדמה' (הוצאת קטרמר), ג, פאריס 1868, עמ' 27; כן ראה האוטור-ביאוגרפיה של אבן-ח'לדון, 'אל-תעריף באבן ח'לדון', קאהיר 1951, עמ' 248.

44 'מקדמה', ב, עמ' 384; 'אל-תעריף באבן ח'לדון', עמ' 279.

45 עם זאת מן הראוי להדגיש, שחלק מאנשי-הדת, וביניהם אישים חשובים, תמכו באריסטוקראטיה הממלוכית במאבקה למען ביטול הווקפים.

46 ח'טט, ב, עמ' 296; וראה גם מאמרי: 'The System of Payment in Mamluk Military Society', *JESHO*, I (1958), pp. 291–292

דוד איילון

הממלוכים הצעירים, שרצו להבטיח את מקורות הכנסתם, לבין בניהם של הממלוכים הוותיקים והמזדקנים, שהשפעתם הלכה ופחתה.

כך היתה קאהיר עדה לתופעה מיוחדת במינה: העקרון של אצולה בת דור אחד, שעליו היו מבוססות כל האריסטוקראטיות הממלוכיות, פעל בשני כיוונים מנוגדים: תחילה עודד מאוד את לימודי הדת ואת הקמתם של מוסדות-דת, אולם לאחר-מכן תרם רבות לשקיעתם של שניים אלה גם יחד.

בסיום דברינו מן הראוי להקדיש כמה שורות לאריסטוקראטיה הצבאית בסוריה, אף שנושא זה ראוי לדיון מפורט וממצה הרבה יותר.

בכל ההיסטוריה הידועה של סוריה, לרבות התקופה הטרומ-איסלאמית, לא שלטה מצרים על ארץ זו במשך תקופה כה ארוכה ובמידה כה רבה של תקיפות – אף-כי יחסית בלבד – כמו בימי הממלוכים. תקופת הממלוכים היא אפוא התקופה המתאימה ביותר לבחינת היחסים בין שתי הארצות בימי שלטון אחד שמרכוזו במצרים, וממילא גם לבחינת מעמדה של האריסטוקראטיה הצבאית בארצות אלו. אף-על-פי שלסוריה נועדה חשיבות רבה מאוד במסגרת המדינה הממלוכית, היתה כל הזמן חבל נחלת-דרגה בהשוואה למצרים. האריסטוקראטיה הממלוכית סלדה מן השירות בסוריה, ובדרך-כלל, אף-כי לא תמיד, נחשב השירות בארץ זו כהרחקה, או אף כהגליה. אותן היחידות מקרב הממלוכים הסולטאניים שנאלצו, מסיבה זו או אחרת, לשבת בסוריה ישיבה של קבע – התנוונו במהרה ונהפכו לגופים צבאיים בעלי חשיבות משנית לחלוטין. בערים הסוריות חנו בקביעות רק צבאותיהם של אמירים, וצבאות אלה כללו תמיד, בצד הממלוכים, מספר רב של חיילים בני-חורין. כן היו בערי סוריה, מלבד צבאות האמירים, יחידות-צבא גדולות שהיו מורכבות אך ורק מחיילים בני-חורין. זאת ועוד: מאחר שהמבנה הפיסי של סוריה שונה כל-כך מזה של מצרים, לא היה בה מרכז-שלטון אחד, אלא שבע נציבויות, כל אחת עם בירתה-שלה (דמשק, חלב, חמא, טריפולי, צפת, עזה וכו'). שהיתה כמעט תמיד כפופה במישורין לקאהיר. השכבה הדקה יחסית של הממלוכים ממדרגה שנייה לא התרכזה אפוא בבירה אחת, אלא היתה מפוזרת בשורה של בירות. ליחידות בני-חורין שחננו בערי סוריה היה מלכתחילה משקל רב יותר מן המשקל שהיה ליחידות שחננו בקאהיר, ולכן לא הידלדלו והצטמקו באותה המידה כמו יחידות בני-חורין בבירת מצרים. מעמדן האיתן של יחידות אלו עוד נתחזק בעקבות העובדה, שרוב המערכות ופעולות-המצור הגדולות התנהלו על אדמת סוריה. דבר זה חייב החזקת חיל-רגלים גדול, נוסף על הפרשים. לא היה טעם להביא את מרבית הרגלים ממצרים הרחוקה יחסית, ולכן היה חיל-הרגלים שחנה בסוריה חזק וחשוב בהרבה מזה שחנה במצרים. חלקה של האוכלוסייה העירונית בחיל-רגלים זה היה נכבד מאוד, אף-על-פי ששירתו בו גם פלחים ונוודים-למחצה, ובחיים היומיומיים של ערי סוריה אפשר היה להרגיש היטב במציאותם ובמשקלם של הרגלים בני-העיר. בעקבות כל אלה היה הפער בין האריסטוקראטיה הממלוכית, מזה, לבין יתר יחידות-הצבא והאוכלוסייה האזרחית בבירות סוריה, מזה, קטן בהרבה מזה בקאהיר, ומערכת היחסים שהתקמו בבירות אלה בין האריסטוקראטיה הצבאית ובין יתר התושבים היתה שונה שוני מהותי מן היחסים שהתקמו בבירת מצרים.

הרצאה ביום י"ב בסיק תשכ"ו (31.5.1966)

במסגרת 'דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים' יצאו חוברות אלו:

כ ר ך ר א ש ו ן

- 1 נ"ה טוריסיני, באילו דרכים ובאיוז מידה נוכל להגיע לנוסחם המקורי של כתבי המקרא. תשכ"ד. 11 עמ'. 1.00 ל"י.
- 2 א"ה פרנקל, עקרון הבחירה ובעית הרצף (הקונטינוואם). תשכ"ד. 8 עמ'. 1.00 ל"י.
- 3 ח' וירשובסקי, פלאוויוס מיתרידאטס. תשכ"ד. 10 עמ'. 1.00 ל"י.
- 4 ג' טרסקי, קוצר הכלל המשפטי ונאמנות הפרשן. תשכ"ד. 17 עמ'. 1.00 ל"י.
- 5 י' ברנבלום, ניסויים לכירור מקור היווצרותה של הלוקמיה. תשכ"ד. 10 עמ'. 1.00 ל"י.
- 6 נ' רוטנשטרייך, על גלגליו של המושג 'התנכרות'. תשכ"ד. 10 עמ'. 1.00 ל"י.
- 7 ב' מזר, הפלשתים וייסוד ממלכות ישראל וצור. תשכ"ד. 17 עמ', לוח (אזל).
- 8 ד' אילון, הממלוכים והעוצמה הימית — פרשה במאבק בין האיסלאם ובין אירופה הגוצרית. תשכ"ד. 10 עמ'. 1.00 ל"י.
- 9 ד' סדן, חיטה שנקברה. תשכ"ד. 21 עמ'. 1.00 ל"י.
- 10 מ' פלע, הבסיס הכימי של אנטיגניות. תשכ"ה. 7 עמ'. 1.00 ל"י.
- 11 ש' פינס, הסכולאסטיקה שאחרי תומאס אקווינאס ומשנתם של חסדאי קרשקש ושל קודמיו. תשכ"ו. 73 עמ'. 2.00 ל"י.

כ ר ך ש נ י

- 1 ש' סמבורסקי, שלושה פנים למשמעותו ההיסטורית של גליליא. תשכ"ד. 11 עמ'. 1.00 ל"י.
- 2 ש"ה ברנמן, שלינג על מקור האמיתות הנצחיות. תשכ"ד. 10 עמ'. 1.00 ל"י.
- 3 י' בר-הלל, המחלוקת בין הניאוריאליסטים והניאופוזיטיביסטים — ריב מדומה ישן בקנקן חדש. תשכ"ד. 8 עמ'. 1.00 ל"י.
- 4 א"א אורבר, מעמד והנהגה בעולמם של חכמי ארץ-ישראל. תשכ"ה. 24 עמ'. 1.00 ל"י.
- 5 י' פולוצקי, זמני הפועל בשפה המצרית העתיקה. תשכ"ו. 9 עמ'. 1.00 ל"י.
- 6 י' פראוור, מעמדות, קומונות וחוקת ממלכת הצלבנים. (בדפוס)
- 7 ש' פינס, הכינוי האיראני לנוצרים ויראי ה'. תשכ"ו. 8 עמ'. 1.00 ל"י.
- 8 ש' סמבורסקי, מושג הזמן באסכולה הניאואפלטונית המאוחרת. תשכ"ו. 11 עמ'. 1.00 ל"י.
- 9 ח' תדמור, האנאליים של תגלת-פלאסר השלישי מלך אשור — פרק במחקר תעודות. תשכ"ו. 16 עמ', 4 לוחות. 1.50 ל"י.
- 10 מ' בנית, חקר הגלוסארים המקראיים של יהודי צרפת בימי הביניים — שיטה ויישום. תשכ"ו. 15 עמ'. 1.00 ל"י.
- 11 ח' ביינארט, תעודות האינקוויזיציה — מקור לתולדות היהודים והאנוסים. תשכ"ו. 14 עמ'. 1.00 ל"י.
- 12 ח' שירמן, השירה העברית שלאחר תקופת המקרא ובעיות מחקרה. תשכ"ו. 6 עמ'. 1.00 ל"י.